

УДК 336.1

Крупка А. Я.

Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя

Пиріг Г. І.

Тернопільський національний економічний університет

ГАЛУЗЬ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВА ЯК ВАЖЛИВИЙ СКАЛАДНИК ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ КРАЇНИ

У статті досліджено основні теоретичні підходи до визначення ролі галузі культури і мистецтва в економічній системі країни. Розглянуто підходи щодо обґрунтування необхідності та форм державної підтримки культури і мистецтва. Проаналізовано сучасний стан розвитку галузі в Україні та запропоновано напрями розвитку з огляду на зарубіжний досвід.

Ключові слова: економічна система, галузь культури і мистецтва, інституційна теорія, державне регулювання.

Постановка проблеми. На початку XXI століття стало очевидним, що світова культура як духовна основа людського життя не менше, ніж моральні, етичні цінності, зазнає серйозної кризи. Економічний прагматизм, витіснення гуманітарного начала із суспільного життя перетворилися на повсякденну практику і політику.

Нинішні умови демонструють зростаючу загрозу для світових національних культур, яка виходить насамперед від комерціалізації культурно-мистецьких процесів, спекулятивного пристосування культури до величезних мас споживачів за допомогою новітніх технологій. Створення та надання суспільних благ у галузі культури і мистецтва сьогодні є одним зі стрижневих завдань практично для всіх держав світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Донедавна більшість економістів під час аналізу економічних явищ і процесів ігнорували вплив культури на економічну систему. Однак багато дослідників стверджують, що традиції і звички, притаманні окремим етносам, конфесіям і групам населення, серйозно впливають на їх економічні досягнення. У вирішенні проблем державної підтримки галузі культури і мистецтва зробили вагомий внесок зарубіжні і вітчизняні науковці: В. Андрущенко, І. Безгін, В. Боумоль, В. Боуен, А. Вагнер, В. Карлова, В. Кремень, В. Малімон, Р. Масгрейв, Н. Савчук, П. Самуельсон, Л. Ситар, Т. Сітовські, В. Солодовник, Дж. Стігліц, Х. Циммерман та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на наявний зарубіжний та вітчизняний науково-практичний потенціал дослідження зазначеної проблематики, питання вироблення та реалізації дієвих економіко-правових механізмів впливу держави на галузь культури і мистецтва залишається малодослідженими в Україні, що і зумовлює актуальність теми дослідження.

Мета статті полягає у визначенні місця та ролі галузі культури і мистецтва в економічній системі держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з перших економічних робіт, що розглядає культуру як незалежний фактор, було дослідження, проведене відомим американським ученим Е. Бенфілдом у 1958 році. Учений довів, що низькі темпи розвитку тих чи інших економік можуть бути пояснені культурними системами, сформованими в різних країнах. Е. Бенфілд показав, що слабкість економіки на півдні Італії (на відміну від індустріально розвинутої півночі країни) може пояснюватися місцевими культурними традиціями.

Економісти Луджі Джуїсо, Паола Сапієнза і Луджі Зінгелес доводять, що культура чинить прямий вплив на економіку, а в довгостроковій

перспективі саме економічна система і виробничі відносини формують культуру самого суспільства. Проте культурні цінності не завжди змінюються відповідно до економічного розвитку. Так, наприклад, люди, які виростили в релігійних сім'ях, протягом усього життя зберігають певні стереотипи поведінки, навіть якщо відходять від релігії. Причини настільки повільних змін у культурному розвитку можна пояснити тим, що батьки схильні передавати своїм дітям ту інформацію, яку отримали від своїх батьків, без переосмислення та адаптації цієї інформації до вимог сучасності.

На наш погляд, інституційна теорія найбільш повно охоплює найрізноманітніші аспекти людської поведінки та життєдіяльності. Насамперед зазначимо, що сутність інституціонального підходу полягає в акцентуванні уваги на нормах, правилах і стереотипах мислення, які здійснюють вплив на поведінку людей в реальному просторі. Як стверджують Л. Євстігнеєва та Р. Євстігнеєв, «кредо класичного інституціоналізму полягало у визнанні індивіда у всій його історичній реальності основним елементом економічної системи» [1, с. 97].

Загалом поняття «інститут» в економічній літературі трактується досить широко. Так, американський економіст і соціолог Т. Веблен визначає інститути як стійкі звичаї мислення, характерні для великої спільноти людей [2, с. 139]. Аналогічних поглядів притримується і французький економіст Е. Жамс, стверджуючи, що інститути – це «сформовані й освячені юридичним авторитетом звичаї» [3, с. 92]. А відомий економіст XIX ст. М. Бунге серед впливових факторів інституціональної природи виділяв «моральність» (неформальні інститути) суспільного ладу та «сукупні дії уряду» (формальні інститути) [4, с. 452].

Цілоком умотивованим і логічним вважаємо застосування напрацювань інституціоналізму у сфері фінансів, адже у центрі уваги традиційного інституціоналізму, окрім соціологічних, знаходяться і фінансово-економічні процеси, безпосереднім учасником яких є людина.

Безумовно, однією з визначальних рис ідеології інституціоналізму було прагнення до інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками (соціологією, психологією, культурологією, антропологією, юриспруденцією). А представники класичних поглядів, досліджуючи сферу фінансів, не завжди враховували соціально-психологічні та культурні чинники людської діяльності, що приводило до неточних та недостовірних прогнозів результативності тих чи інших реформ, у тому числі й фінансових. Тому використання методології інституціоналізму під час дослідження фінансової політики у галузі культури і мистецтва вважаємо не

лише доцільним, але й необхідним, адже однією з головних переваг інституціонального підходу є те, що «в центрі уваги економічних досліджень обов'язково знаходиться людина» [5, с. 600].

Інституціональна теорія, безперечно, має великі переваги і потужний потенціал для використання її під час дослідження економічних процесів загалом та фінансових відносин зокрема (зазначене повною мірою стосується і дослідження такого важливого об'єкта, як фінансова політика держави). Підтвердженням цього є нова хвиля інтересу до надбань інституціоналізму, яка останнім часом спостерігається серед зарубіжних та вітчизняних учених.

Принагідно зазначимо, що сучасна економічна наука одночасно досліджує «людину економічну» і «людину інституціональну». Безперечно, таке розмежування є умовним, оскільки «людина економічна» і «людина інституціональна» – це не різні люди, а різні мотиви й орієнтири діяльності людини. Скажімо, «людина економічна», слугуючи джерелом формування і розвитку суспільних інститутів, намагається діяти раціонально, максимізуючи функцію корисності та мінімізуючи витрати. «Людина інституціональна», підкоряючись суспільним інститутам, що відображають правові норми і морально-світоглядні та культурні установки (які, безумовно, формуються не стільки окремим індивідом, скільки владою і суспільством), усвідомлено або неусвідомлено враховує інтереси суспільства та людей, що її оточують. Тому раціоналізм «людини економічної» у кінцевому підсумку базується на фундаменті цінностей «людини інституціональної» [6, с. 82].

Варто відзначити, що методологія різних інституційних теорій є досить близькою. Вона передбачає широке використання описово-статистичного, історико-генетичного методів, суб'єктивного ідеалізму у тлумаченні суспільних процесів. Основні принципи, які використовували представники інституційного напрямку, – це міждисциплінарний підхід, принцип історизму, увага до громадських та культурних протиріч. Однак загальними для всіх теорій є такі положення:

- економіка не ідентична ринку, вона значно ширша (якщо неокласики зводять до ринку всю економіку і всі суспільні відносини, то інституціоналісти ділять економіку на ринок і неринок, розглядаючи і те й інше як сферу дії інститутів, вивчаючи взаємодії ринків і ринкових інститутів та неринкових сил);

- економіка – це система влади (влада трактується як ступінь участі в економічному регулюванні, у розміщенні ресурсів і доходів згідно з певними інтересами, у тому числі і культурними);

- соціально-культурні і правові інститути відіграють центральну роль у визначенні економічної поведінки та економічних показників;

- під впливом часу інститути еволюціонують, можуть бути змінені через політичне втручання;

- діяльність навних інститутів не обов'язково спрямована на досягнення соціального блага;

- у нових економічних умовах необхідний соціальний контроль.

Що стосується ролі держави в економіці, то ранній інституціоналізм прихильно ставився до державного втручання. Традиційні інституціоналісти вважали, що механізмом розміщення ресурсів є владні структури. Нова інституційна теорія орієнтована на людину, її свободу, що відкриває шлях до економічно ефективного суспільства, яке стійко розвивається на основі внутрішніх стимулів. У цій концепції обґрунтовується ідея ослаблення впливу держави, досить сильного, щоб установити

в суспільстві правила гри і контролювати їх дотримання. Але загалом державне втручання здійснює позитивний вплив на економіку. Неінституціоналізм додає, що траєкторію розвитку суспільства визначає співвідношення між ефективними і неефективними інститутами. Інституціоналісти, дотримуючись еволюційної гіпотези, вважають, що конкуренція між інститутами приводить до усунення «слабких» і сприяє виживанню тих, які забезпечують найбільшу ефективність під час координації дій економічних суб'єктів. Для соціального інституціоналізму важливим є створення системи соціального контролю над економікою. До форм соціального контролю учені відносять регулюючий вплив держави на великі корпорації, конкуренцію, ціни, зайнятість, грошовий обіг, фінанси. Держава повинна посилити свою роль арбітражного органу, що забезпечує дотримання загального інтересу, й одночасно стимулювати приватну ініціативу.

Необхідно зазначити, що актуальним натеper стає розуміння терміна «культура» як методу формування світогляду, тобто того, через що можна формувати цінності, цілі та завдання, які сьогодні і завтра будуть прийняті громадянами. Культура дає змогу формувати картину світу, картину того, як розуміється дійсність і в якому напрямі вона повинна розвиватися та, відповідно, формувати спосіб життя громадян.

Також культуру доцільно розглядати і як відповідний ресурс, маючи на увазі створення культурно-мистецьких індустрій. Принагідно зазначимо, що поняття «культурні індустрії» з'явилося в 1990-х роках у Великобританії і швидко поширилося в інших країнах. Суть його полягає в тому, що культура стає не лише витратною сферою, але і рушійною силою економіки. Інноваційні комерційні починання, що використовують культуру як ресурс, є в низці високорозвинених країн світу. За кордоном, окрім традиційних культурних інститутів, до творчих індустрій відносять також дизайн, моду, видавничу справу, звукозапис, мультимедіа, технології тощо. Міжнародний досвід свідчить, що інноваційна «креативна економіка» є сьогодні альтернативою розвитку важкої індустрії та сировинної економіки, одним із магістральних напрямів постіндустріального розвитку [7, с. 147].

Необхідно зазначити, що специфіка галузі культури і мистецтва полягає в тому, що ці заклади не лише проводять заходи щодо демонстрації, а й виконують державну функцію зі створення, збереження, збирання і вивчення культурної спадщини фондів, художніх творів, а ця функція прямо не пов'язана з конкретним споживачем. Водночас без її реалізації неможливо забезпечити доступ громадян та юридичних осіб до культурно-мистецьких цінностей, до культурної спадщини.

У зарубіжній та вітчизняній науковій літературі існують різноманітні погляди щодо фундаментального обґрунтування необхідності та форм державної підтримки культури і мистецтва.

Необхідність втручання держави у цю специфічну галузь розглядалася багатьма ученими, що виявилось у різних трактуваннях такої необхідності: від виведеного У. Боумолем і У. Боуеном феномена «хвороби цін», суть якого зводиться до того, що витрати виробництва у виконавському мистецтві ростуть швидше цін на кінцевий продукт, до необхідності виправлення «провалів ринку» (Б. Фрей) і віднесення результатів культурної діяльності до категорії мериторних благ (Р. Масгрейв).

В. Боумоль висунув припущення про те, що зростання продуктивності в громадському секторі

йде повільніше, ніж у приватному. Тому відносні витрати виробництва товарів і послуг у держсекторі вищі, і ціни тут ростуть швидше, оскільки держава є монопольним виробником. Крім того, оплата цих послуг з боку споживача відбувається через податки, тобто споживач насправді не знає, скільки коштує та чи інша послуга, отримує її мовби «безкоштовно».

Учені виділяють такі «провали ринку», пов'язані з необхідністю державного втручання, як:

- недосконала конкуренція у сфері культури, коли надання певної категорії благ споживачеві має характер монопольного виробництва, а держава може усунути провали ринку шляхом стимулювання додаткової пропозиції;

- зниження витрат як виправдання державного втручання, пов'язане з необхідністю компенсації збитку виробника культурних благ, якщо той збільшує пропозицію;

- «відставання продуктивності» у сценічних мистецтвах;

- необхідність розподілу доходів; державна підтримка необхідна в цілях створення сприятливих матеріальних умов для працівників, зайнятих у сфері культури і мистецтва;

- необхідність забезпечення рівних можливостей для залучення широких верств населення до культурних цінностей [8].

Концепція мериторних благ (товари та послуги, що володіють властивою тільки їм цінністю, яка відрізняє їх від звичайних споживчих товарів) зводиться до втручання держави щодо коригування недосконалостей ринкового механізму з боку попиту на культурні блага та послуги.

Вчені А. Рубінштейн та Р. Грінберг [9, с. 137] виходять із принципу взаємодоповнюваності індивідуальних переваг і соціальних інтересів. Автори принципово по-новому розглядають державу (на відміну від твердження, що культура є витратною галуззю і держава, виділяючи їй бюджетні асигнування, займається меценатством), вважаючи, що вона оплачує соціальну корисність надання культурно-мистецьких благ і послуг. Ті блага, споживання яких пов'язане з виникненням соціальної корисності, автори відносять до категорії «захищених благ», тому державна підтримка повинна поширюватися на виробництво не всіх культурних благ і послуг, а тільки тих із них, які генерують соціальну корисність. Їхня концепція «захищених благ» виходить із того, що втручання держави в економіку пояснюється не стільки необхідністю ліквідації «провалів ринку», скільки позиціонуванням держави як носія довгострокових інтересів суспільства загалом. Тому держава оплачує соціальну корисність надання культурних благ і послуг. Водночас державна підтримка повинна поширюватися на виробництво не всіх культурних благ і послуг, а тільки тих із них, які генерують соціальну корисність у сфері культури.

Таким чином, йдеться про еволюційний розвиток форм і методів державної підтримки та зміну соціальної парадигми, в основі якої лежить ідея трансформації ролі держави у підтримці культури – від «держави-мецената» до «держави-інвестора».

Загалом дослідники виокремлюють такі основні підходи до обґрунтування впливу держави на галузь культури і мистецтва, як:

- гіперболізаційний (представники – Дж. Дональд, Р. Ашер, М. Едвардс). Його прихильники стверджують, що внаслідок поширення глобалізаційних процесів, винайдення нових форм глобальної культури поняття «національна культура» вже не відповідає сучасним соціокультурним реаліям та потребам суспільства. Культури взаємобагачуються у глобаль-

ному діалозі, а ті культурні форми та елементи, що стають неспроможними виконувати свої функції, відживають та змінюються новими, більш придатними та корисними. Характерним для цього підходу є наголос на необхідності зменшення втручання держави в культурну сферу та неефективності державного фінансування культурної діяльності;

- скептичний (представники – А. Аппадурія, Е. Грін, С. Томпсон). Його прихильники стверджують, що в сучасних умовах роль держави у підтримці та стимулюванні розвитку культури не зменшується і не нівелюється; необхідними є протекціоністська політика держави у сфері культури та істотне збільшення державного фінансування цієї галузі;

- трансформаційний (представники – Е. Гідденс, П. Джонс). Прихильники цього підходу відзначають падіння ролі держави та зростання ролі міжнародних громадських організацій. На їх думку, лише міжнародні організації здатні підтримати та стимулювати розвиток національних культур [10, с. 18].

Безперечно, межі втручання держави в діяльність культурно-мистецької сфери зумовлюються наявними економічними можливостями, особливостями етапу розвитку країни, а також моделлю розвитку економіки. Крім цього, конструювання національної концепції культурної політики залежить від прийнятої в конкретній країні політичної ідеології і від панівних уявлень про природу культурних процесів, їх впливу на розвиток суспільства, пріоритетності вирішення проблем культури.

Тривалий час у межах радянської економіки сфера культури функціонувала за моделями, орієнтованими на соціальну рівність, що зумовлювало визначене коло прав і зобов'язань держави щодо відтворення культури, розвитку її інфраструктури, нормування і розподілу суспільних благ і послуг. Але в реальності за всіх позитивних тенденцій існував суттєвий розрив між задекларованими цілями на всебічний розвиток людини та фінансуванням цієї сфери за «залишковим принципом» [11, с. 14].

Загалом ринок культурних послуг підкоряється законам ринкової економіки і водночас має низку особливостей, до яких можна віднести високий динамізм розвитку, територіальну сегментацію і локальний характер, велику чутливість до ринкової кон'юнктури, індивідуальність і нестандартність багатьох послуг, специфіку державного регулювання та ін. У соціально-культурній сфері існує низка об'єктивних перешкод для формування ринку на принципах «чистої конкуренції», що пов'язано, по-перше, з унікальністю і масштабністю окремих соціально-культурних сфер; по-друге, з диференціацією послуг, зумовлених творчим змістом людей у цій сфері; по-третє, розповсюдженням і наявністю некомерційних організацій, асоціацій, товариств.

Усе це підтверджує тезу про те, що адаптація установ культурно-мистецької сфери до ринкових умов повинна здійснюватися шляхом органічної взаємодії ринкових і державних регуляторів з урахуванням особливостей галузі культури і мистецтва. Пріоритети культурної політики як визначені на державному рівні напрями розвитку культурно-мистецької сфери досить еластичні і багато в чому визначаються загальним соціально-економічним середовищем. Серед основних факторів, що впливають на обсяг потреби у фінансуванні заходів у галузі культури і мистецтва, виділяють: на макрорівні – досягнутий рівень соціально-економічного розвитку країни, історичні традиції культурної поведінки населення, платоспроможний попит населення, рівень інфляції; на мікрорівні – зростання соціальної затребуваності й, отже, відвідуваності музейних

експозицій, виставок та інших культурно-дозвіллевих заходів, необхідність консервації (реставрації) об'єктів культурної спадщини, необхідність розвитку матеріально-технічної бази закладів культури, зростання потреби в кваліфікованих кадрах тощо.

Загалом можемо стверджувати, що в Україні державна політика управління діяльністю культурно-мистецьких закладів з погляду горизонтальної ієрархії – це політика державних органів, незалежних один від одного, в різних сегментах галузі культури і мистецтва. З погляду вертикальної ієрархії – це прагнення центру перекласти відповідальність за утримання цих закладів на регіональні і місцеві органи влади за збереження наявної системи концентрації важелів управління на загальнодержавному рівні.

Висновки. Виокремлені вище ознаки кризової ситуації зумовлюють необхідність докорінного перегляду принципів державного регулювання діяльністю установ культури і мистецтва. При цьому предметом фінансового регулювання у сфері культури і мистецтва, на нашу думку, мають стати:

– соціально-культурна значущість створюваних продуктів, міра їх участі у процесі збереження і розвитку вітчизняної культури в Україні;

– цільова спрямованість виділення бюджетних коштів, тобто визначення напрямів діяльності закладів культури і мистецтва, які потребують пріоритетної фінансової підтримки;

– формування оптимальної структури фінансових ресурсів закладів культури і мистецтва у контексті співвідношення (питомої ваги) власних і бюджетних коштів.

Насамкінець зазначимо, що у межах проведення реформ на державному рівні потрібно задекларувати вихід на стандарти добробуту розвинених країн, для яких характерні висока якість і комфортні умови життя населення. З цих позицій потенціал впливу держави, в тому числі у сфері культури і мистецтва, слід розглядати, з одного боку, як засіб, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності, створенню умов для забезпечення високого рівня матеріального добробуту всіх членів суспільства. А з іншого боку, його слід розглядати як процес соціалізації, інтелектуалізації, який прискорює розвиток усіх сфер життєдіяльності суспільства, орієнтований на нову якість і більш високий рівень соціально-економічного потенціалу країни.

Список використаних джерел:

1. Евстигнеева Л. Проблема синтеза общеэкономической и институционально-эволюционной теорий / Л. Евстигнеева, Р. Евстигнеев // Вопросы экономики. 1998. № 8. С. 97–113.
2. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен [пер. с англ.]. Москва: Прогресс, 1984. 367 с.
3. Жамс Э. История экономической мысли XX века / Э. Жамс. Москва: Прогресс, 1959. 572 с.
4. Бунге М.: сучасний дискурс / за ред. В.Д. Базилевича. К.: Знання, 2005. 697 с.
5. Williamson O. The new institutional economics: taking stock, looking ahead / O. Williamson // Journal of economic literature. 2000. № 3. P. 595–613.
6. Савченко П. Человеческая доминанта в современных условиях / П. Савченко, М. Федорова // Экономист. 2009. № 3. С. 81–86.
7. Вахович І. Розвиток креативних індустрій: регіональний вимір: монографія / Ірина Вахович, Олена Чуль. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. 288 с.
8. Федірко Н.В. Економіка суспільного сектору: електронний текст лекцій / Н.В. Федірко, Д.П. Єфремов // КНЕУ. 2014. URL: http://kneu.edu.ua/userfiles/Faculty_of_Economics_and_Administration/kmdu%20fetau/2014/EPS_E-lectures_2014.pdf.
9. Гринберг Р.С. Экономическая социодинамика / Р.С. Гринберг, А.Я. Рубинштейн. Москва: ИСЭПРЕСС, 2008. 341 с.
10. Батіщева О. Державне управління розвитком національної культури в умовах глобалізації : автореф. дис. канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 теорія та історія державного управління / Батіщева О. Львів, 2007. 27 с.
11. Біла С.О. Результативність функціонування соціальних інститутів в СРСР / С.О. Біла // Економіка. 2010. № 9. С. 11–16.

Крупка А. Я.

Тернопольский национальный технический университет имени Ивана Пулюя

Пирог Г. И.

Тернопольский национальный экономический университет

ОТРАСЛЬ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА КАК ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ СТРАНЫ

Резюме

В статье исследованы основные теоретические подходы к определению роли отрасли культуры и искусства в экономической системе страны. Рассмотрены подходы к обоснованию необходимости и форм государственной поддержки культуры и искусства. Проанализировано современное состояние развития отрасли в Украине и предложены направления развития, учитывая зарубежный опыт.

Ключевые слова: экономическая система, сфера культуры и искусства, институциональная теория, государственное регулирование.

Krupka A. Y.

Ternopil Ivan Puluj National Technical University

Pyrig H. I.

Ternopil National Economic University

THE SPHERE OF CULTURE AND ART AS AN IMPORTANT COMPOSITION OF THE ECONOMIC SYSTEM OF THE COUNTRY

Summary

The article examines the main theoretical approaches to determining the role of the field of culture and art in the economic system of the country. Approaches to justify the necessity and forms of state support of culture and art are considered. The current state of development of the industry in Ukraine is analyzed and the directions of development are suggested taking into account the foreign experience.

Key words: economic system, branch of culture and art, institutional theory, state regulation.